

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

на правах рукопису

МОРОЗ Валентина Яківна

**НАЗИВНИЙ УЯВЛЕННЯ ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНА
І ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ**

Спеціальність 10.02.01 - українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття вченого ступеня

кандидата філологічних наук

**Дніпропетровськ
1997**

00752072 (N)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови
Дніпропетровського державного університету

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
БАРАННИК Дмитро Харитонович

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
ЧАВАНЕНКО Віктор Антонович

кандидат філологічних наук, доцент
АРШЕНКОВ Юрій Олександрович

Провідна установа - Кіровоградський педагогічний
інститут

Захист відбудеться "15" травня 1997 року о 12
годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 03.01.16
для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук при Дніпропетровському
державному університеті за адресою: 320625,
м.Дніпропетровськ, МСП-10, пров. Науковий, 13, ДДУ,
філологічний факультет, корп.1, ауд.804.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Дніпропетровського державного університету

Автореферат розісланий 15 квітня 1997 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук,
доцент

Т.С. Пристайко

Починаючи з 60-х років, у лінгвістичній літературі з'явився термін "експресивний синтаксис". Спеціальне призначення експресивних побудов, як відзначають дослідники, виявляється не тільки в тому, щоб "передати адресату ту чи іншу інформацію, а й привернути його увагу до неї, максимально акцентувати її і таким чином посилити її дієвість"¹

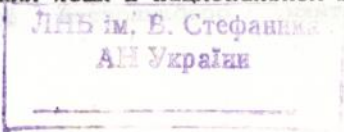
Термін "експресивний синтаксис" закріпився за певним колом синтаксичних побудов. До них належать сегментовані, парцельовані, інверсивні побудови, ланцюги номінативних речень, конструкції з лексико-синтаксичним повтором та деякі інші. Серед експресивних синтаксичних побудов вирізняються сегментовані утворення. Спільною рисою усіх сегментованих конструкцій є їх виразна двочленність: у першій частині конструкції що-небудь називається, у другій же частині подається характеристика названого².

Дисертаційна робота присвячена дослідженню експресивних синтаксичних побудов - конструкцій з називним уявленням. Подібні побудови двочленні: складаються з сегмента і базової частини, між якими встановлюються відношення теми і реми. Наприклад, у сегментованій конструкції з двох речень "Народ! Слово вдарило мені в саме серце, і я схопився, забувши про втому, про спочинок, готовий їхати, мчати, доганяти волю і долю" (П. Загребельний. Я, Богдан) виділяються два сегменти: **Народі** - тема; **Слово** вдарило мені в саме серце, і я схопився, забувши про втому, про спочинок, готовий їхати, мчати, доганяти волю і долю - рема.

Зазначені конструкції вперше виділив О.М. Пешковський. З сучасних мовознавців називний уявлення досліджували О.С. Попов, І.П. Распопов, К.А. Рогова, Т.Р. Коновалова, Л.Ф. Шильникова, З.К. Тарланов, М.П. Харченко, П.С. Дудик, В.І. Кононенко та інші.

¹Иванчикова Е.А. Вступна стаття в книзі: "Русский язык и советское общество. Морфология и синтаксис современного русского литературного языка.-М.: Наука, 1968. - С.238.

²Иванчикова Е.А. Синтаксические приметы разговорной речи в современной публицистике//Русский язык в национальной школе, 1965. - №4. - С. 14-15.

Значна кількість досліджень з питань теорії цих конструкцій не означає, що тема є вичерпаною. Навпаки, конструкції з називним уявленням в мовознавчій літературі ще недостатньо вивчені. Так, наприклад, по-різному трактується питання про синтаксичний статус називного уявлення, існує проблемність у використанні терміна для позначення таких синтаксичних одиниць - називний уявлення чи називний теми (використовується і подвійна назва - називний уявлення, або називний теми). Потребує дослідження питання про обсяг синтаксичних побудов, які можна кваліфікувати як структурні еквіваленти називного уявлення.

Матеріалом дослідження в дисертації є художні твори українських письменників ХХ століття (О.Гончара, П.Загребельного, П.Збанацького, М.Стельмаха, І.Вагряного, У.Самчука, О.Довженка, С.Скляренка, І.Ле, З.Тулуб, В.Антоненка-Давидовича, В.Підмогильного, Р.Федоріва та інших). З творів художньої літератури дібрано і проаналізовано понад 1000 прикладів.

Актуальність теми дисертації визначається потребою вивчення конструкцій з називним уявленням з функціонального, комунікативного, структурно-синтаксичного, лексико-семантичного, стилістичного поглядів.

Мета дослідження: розглянути змістові і структурні особливості називного уявлення, виявити його функції в художньо-літературному тексті.

У зв'язку із зазначеною метою поставлено такі конкретні завдання:

- розглянути конструкції з називним уявленням з функціонального, лексико-семантичного, структурно-синтаксичного поглядів;
- визначити морфолого-синтаксичні особливості еквівалентів називного уявлення;
- проаналізувати найбільш типові структурні різновиди конструкцій з суб'єктивно-модальним значенням і сегментів з питальною інтонацією, які можна підвести під категорію називного уявлення.

Багатоаспектний підхід до вивчення досліджуваних конструкцій дає можливість розглянути їх з погляду структури, семантики, особливостей функціонування в художньому

тексті. У дисертаційній роботі використовуються описовий, зіставний і частково статистичний методи аналізу.

Наукова новизна дослідження. Дисертація є однією з перших спроб в українському мовознавстві монографічного опису структурних, семантичних, функціональних, стилістичних особливостей називного уявлення. Вперше досліджуються конструкції з суб'єктивно-модальним значенням і сегменти з питальною інтонацією як різновиди називного уявлення.

Теоретичне значення роботи полягає в подальшій розробці теорії конструкцій з називним уявленням.

Практичне значення дисертації визначається можливістю використання її положень та висновків у вузівських курсах з синтаксису і стилістики сучасної української літературної мови, а також у спецкурсах і на спецсеминарах з експресивного синтаксису.

Апробація роботи. Основні висновки та положення проведеного дослідження викладались на науково-теоретичних конференціях у Полтаві (1992 р.), Львові (1994, 1996 рр.), Дніпропетровську (1993, 1994, 1995, 1996 рр.). Різні аспекти досліджуваної проблеми відображені в шістнадцяти публікаціях. Окремі розділи й уся дисертація обговорювались на засіданнях кафедри української мови Дніпропетровського держуніверситету.

На захист вносяться такі положення дисертації:

1. Називний уявлення є особливою експресивною синтаксичною конструкцією розчленованого (сегментованого) типу.
2. Термін "називний уявлення" є прийнятнішим, виразнішим для позначення аналізованого явища в найбільш типових різновидах сегментованих побудов. Термін "називний уявлення" виразно підкреслює комунікативну мету цієї конструкції - констатувати наявність уявлення про предмет або явище в свідомості мовця.
3. Форма називного відмінка іменника є структурною основою для поширених і непоширених, ускладнених і неускладнених сегментів. Структурного ускладнення надають сегментові однорідні члени речення, прикладки, відокремлені члени речення, вставні слова, підрядні означальні речення.

4. У ролі називного уявлення не можуть функціонувати предикативні одиниці: речення, складне синтаксичне ціле. Функції подібних побудов не збігаються з функціями сегментів.
5. Еквівалентами називного уявлення є побудови, в яких сегменти виражені формами непрямих відмінків іменника, а також іншими частинами мови.
6. Конструкції з суб'єктивно-модальним значенням і сегменти з питальною інтонацією є різновидами називного уявлення. Вони подібні до сегментів за структурою і смисловими функціями.

Структура і зміст роботи. Метою і завданнями роботи зумовлена її структура. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, висновків, бібліографії, списку джерел фактичного матеріалу. Загальний обсяг роботи 140 сторінок, бібліографія нараховує більше 300 найменувань.

У **вступній частині** обґрунтовується вибір теми, її актуальність; ставляться завдання дослідження, визначається його матеріал, методи і джерела; розкривається наукова новизна роботи, її теоретичне й практичне значення; формулюються основні положення дисертації, що підлягають захисту.

У **першому розділі** "До проблеми експресивності в сучасній лінгвістиці" висвітлюється питання про співвідношення інтелектуальної й афективної сфер мови, аналізується компонентна структура категорії експресивності, обґрунтовується поняття "синтаксична експресія".

§1 "Співвідношення інтелектуальної й афективної сфер мови" присвячений проблемі афективного фактора в мові.

Проблему співвідношення інтелектуальної й афективної сфер мови вперше поставив французький лінгвіст Ш.Валлі, який вважав афективний чинник обов'язковим компонентом будь-якого висловлення.

Базуючись на основних положеннях теорій сучасних лінгвістів (Г.М.Акімова, Є.М.Галкіна-Федорук, Г.О.Золотова), вважаємо, що експресивність не є обов'язковим компонентом будь-якого висловлювання.

У §2 "Компонентна структура категорії експресивності" розглядається проблема компонентного складу афективного чинника в мові.

Традиційно категорія експресивності поєднується з вираженням певних емоційних відтінків. Суб'єктивні аспекти реальної дійсності є, як правило, одним із чинників виникнення експресивності в мовленні. Серед семантичних компонентів, які створюють ефект експресивності, дослідники називають емоційність, оцінність, образність та інтенсивність. Емоційність вважається найбільш виразним компонентом експресивності і, як правило, фігурує головною складовою частиною семантичної структури категорії експресивності. В трактуванні категорії емоційності і її відношення до категорії експресивності накреслились три напрямки.

Прихильники першого напрямку, який пов'язаний з іменами таких лінгвістів, як О.С.Ахманова, Р.О.Бударов, Л.А.Вулаховський, В.В.Виноградов, В.А.Звегінцев, О.О.Реформатський, О.І.Єфімов, Ж.Вандрієс, Ш.Баллі, Р.Якобсон та інші, ототожнюють поняття "емоційний" з поняттям "експресивний".

Прихильники другого напрямку розмежовують поняття "експресивність" і "емоційність" (Є.М.Галкіна-Федорук, Н.А.Гастилене, В.І.Шаховський, М.П.Харченко, Ю.М.Осипов та інші).

У працях третього напрямку емоційність досліджується як самостійне, незалежне явище, яке вичленовується із загальної категорії експресивності (Л.М.Васильєв).

Найбільш аргументованою вважаємо думку тих учених, які розглядають зазначені вище поняття як співвідношення родового, експресивного, і видового, емоційного.

У тісному зв'язку з емоційністю необхідно розглядати оцінність, з якою пов'язане позитивне чи негативне ставлення мовця до предмета повідомлення. На оцінний характер експресивності вказують деякі дослідники (О.С.Ахманова, М.П.Харченко, О.П.Горбунов, Е.С.Азнаурова, К.А.Долинін та інші).

Інтенсивність - виразний компонент експресивності. Цю категорію більшість дослідників розглядають як одну із складових частин експресивності (Л.О.Кисельова,

Н.А.Лук'янова, Н.В.Романовська, В.М.Телія, Л.В.Стегер, Н.А.Гастилене, В.І.Шаховський та інші).

Ще одним компонентом експресивності є образність, яка вважається своєрідним підсилювачем інших типів мовної інформації, наприклад, підвищує значущість оцінних потенціалів слова, є одним із способів представлення лексичного значення шляхом співвідношення досліджуваного явища з конкретним матеріальним предметом на основі їх спільних ознак.

Отже, експресивність - це комплексна категорія, яка існує в таких більш конкретних категоріях, як емоційність, оцінність, інтенсивність, образність.

У §3 "Про поняття експресії на синтаксичному рівні" подано аналіз різних підходів лінгвістів до питання про експресивний синтаксис.

Розчленованість синтагматичного ланцюга є структурною основою, на базі якої розвивається експресивний синтаксис. У трактуванні питання про експресивний синтаксис у лінгвістиці накреслились істотні розбіжності. Доцільно зупинитися на тих напрямках, які одержали найбільше поширення в мовознавчій літературі з питань експресивного синтаксису.

Перший напрямок пов'язаний з працями В.В.Виноградова, в яких дослідник визначає синтаксис як засіб вираження і зображення, причому розрізняє суб'єктивно-експресивні й об'єктивні форми синтаксису. Саме з суб'єктивно-експресивними формами поєднує В.В.Виноградов експресію, "закладену в синтаксисі". Серед засобів експресивного синтаксису він виділяє приєднувальні й інверсивні конструкції.

Другий напрямок поєднує експресивне з поняттям суб'єктивної модальності. Дослідженню "експресивно-модальних значень" синтаксичних конструкцій в усному мовленні присвячені праці Н.Ю.Шведової.

Експресивні синтаксичні конструкції аналізуються в монографічних дослідженнях Г.М.Акімової (1990) і О.П.Скородникова (1981). Однак системний підхід до вивчення експресивних побудов не виключає можливості детального дослідження компонентів цієї системи.

Вивченню окремих експресивних конструкцій присвячені праці багатьох лінгвістів. Сегментовані конструкції досліджували О.С.Попов, Т.Р.Коновалова, Л.Ф.Шильникова,

М.П.Харченко, Т.О.Жаворонкова, С.М.Андріянова та інші. Парцельовані конструкції аналізуються в працях Ю.В.Ванникова, Р.О.Рибакова, О.П.Сковородникова, Ж.Є.Петрашевської, Г.П.Богуславської, Ю.Л.Старовойта, Н.М.Мясищевої, П.С.Дудика та інших.

У працях О.А.Іванчикової, Г.М.Акімової, А.О.Аладьїної, К.А.Рогової, О.П.Сковородникова та інших характеризуються конструкції з лексико-синтаксичним повтором. Серед експресивних засобів мови вирізняють питально-відповідні конструкції Г.М.Акімова, О.А.Іванчикова, Т.Є.Милевська; синтаксичний паралелізм (О.А.Іванчикова, Е.С.Геллер); ланцюги номінативних речень (О.С. Попов, Г.М. Акімова, О.Ш.Надібаїдзе, Г.Я.Солганик, О.А.Іванчикова, М.Ф.Лужковська); інверсивні побудови (І.І.Ковтунова, О.А.Іванчикова, Е.С.Геллер).

Названі конструкції спираються на синтагматичну розчленованість, яка є структурною основою експресивного синтаксису. При усуненні засобу розчленованості подібні конструкції втрачають експресивну виразність.

Отже, проблема експресивного синтаксису набуває в сучасній лінгвістиці все більшої актуальності. Це пов'язано з інтенсивним вивченням структури тексту, мовної особистості як суб'єкта мовленнєвої діяльності. Одним із головних засобів експресивного синтаксису виступає сегментація (у вузькому розумінні цього слова).

У **другому розділі** "Теорія сегментації в сучасній лінгвістиці" розглядається питання про природу сегментованого висловлення, аналізуються експресивні засоби мови, які належать до сегментованих побудов.

§1 "До питання вивчення сегментованих конструкцій" присвячений розгляду основних концепцій у вивченні сегментованих побудов.

У сучасному мовознавстві можна виділити два напрямки, за якими здійснюється вивчення основних різновидів сегментованих утворень.

В окремих працях розглядається питання про виникнення сегментованих конструкцій як побудов експресивного синтаксису і шляхи їх входження в писемну літературну мову.

У сучасному розумінні синтаксична експресія - це спеціальний засіб писемного художнього тексту, який розрахований на особливо дієву силу впливу.

Деякі мовознавці (Г.М.Акімова, Л.Є.Майорова, О.М.Пешковський, О.С.Попов, О.А.Іванчикова, П.С.Дудик, В.І.Кононенко та інші) доходять висновку, що конструкції експресивного синтаксису базуються на розмовному субстраті, але в писемному літературному мовленні одержують спеціальну заданість і зазнають структурних змін.

У працях інших лінгвістів (Т.Р.Коновалова, А.В.Швець, О.А.Іванчикова та інші) подібні конструкції визначаються як індивідуальний стилістичний засіб, характерний одним авторам і не властивий іншим.

У §2 "Називний уявлення - особливий тип сегментованої конструкції" подається класифікація синтаксичних побудов, які можна об'єднати терміном "сегментовані конструкції" кваліфікувати як еквіваленти називного уявлення.

Питання про називний уявлення розглядається в працях багатьох лінгвістів. До нього звертались В.Г.Адмони, Г.М.Акімова, В.П.Ардентов, В.В.Бабайцева, Н.С.Валгіна, Є.М.Галкіна-Федорук, О.С.Попов, І.П.Распопов, З.К.Тарланов, М.П.Харченко та багато інших мовознавців. Називний уявлення або ставав об'єктом спеціального дослідження, або до нього звертались, вирішуючи теоретичні проблеми, або такий тип синтаксичних побудов розглядався серед інших мовних явищ. Можна виділити головні аспекти у вивченні називного уявлення.

Перший аспект полягає у розгляді питання про синтаксичний статус: чи вважати таку конструкцію реченням, чи особливим типом сегментованих побудов? Подібний підхід виявляє різні погляди вчених на питання про предикативність конструкцій з називним уявленням.

Другий аспект пов'язаний з дослідженням лінгвістичного терміна "називний уявлення". Терміни "називний уявлення" і "називний теми" в лінгвістичній літературі функціонують як синоніми.

Третій аспект, який є одним з головних у дослідженні цього синтаксичного явища, - це вивчення називного уявлення як сегментованої конструкції.

Питання про обсяг синтаксичних конструкцій із значенням теми висловлення не одержало однозначного висвітлення в мовознавчій літературі. О.М.Пешковський вважав аналогічними до називного уявлення інфінітиви та інфінітивні групи, а також так званій "лекторський" називний і висловлювання типу "Математика - это наука серьезная". О.С.Попов подає повну, але не достатньо вичерпну класифікацію синтаксичних побудов, які, на його думку, можна об'єднати терміном "сегментовані конструкції" і кваліфікувати як еквіваленти називного уявлення. З одного боку, можна виділити три головні структурні типи називного уявлення: 1) іменники в називному відмінку; 2) непередикативні словосполучення з іменником у називному відмінку в ролі стрижневого слова (інколи з кількісним числівником у ролі головної слова); 3) синтаксичні ряди з сурядним зв'язком.

З іншого боку, до називного уявлення зараховуються побудови, в яких сегмент виражається: окремими словами і формами слів; сполученням слів, фрагментами складних речень; реченнями різних типів; цілими відрізками тексту.

Типовим "представником" зазначених вище конструкцій є називний уявлення. Двочленність і особлива інтонація вимовлення цієї конструкції підпорядковані виконанню експресивного завдання - актуалізації інформації, поданої сегментом.

Актуалізуватися може не тільки називний відмінок іменника. Це можуть бути форми слів, словосполучення й речення різних типів.

Деякі вчені (О.С.Попов, Л.Ф.Шильникова) пропонують розглядати як сегментовані такі побудови, в яких сегмент виражається реченнями різних типів, складним синтаксичним цілим і відрізками тексту. На наш погляд, деякі типи речень, складні синтаксичні цілі і великі за обсягом відрізки тексту не можуть виконувати функцію називного уявлення, оскільки це одиниці передикативного й текстового рівнів.

У §3 "Синтаксичний статус називного уявлення" розглядається питання про синтаксичну кваліфікацію називного уявлення в лінгвістичній літературі, зроблена спроба систематизації існуючих оцінок цього явища.

У мовознавчій літературі по-різному трактується питання про синтаксичний статус називного уявлення. Деякі мовознавці (В.Г.Адмоні, В.П.Ардентов, В.В.Вабайцева,

Ф.К.Буженик, П.С.Дудик, М.П.Жоголева, Н.А.Назаров, О.Г.Руднев, Т.П.Степанова, М.П.Харченко, О.А.Юдін та інші) таку структуру вважають різновидом номінативних речень, інші (Є.М.Галкіна-Федорук, З.К.Тарланов) - реченням особливого типу; треті (Г.М.Акімова, автори академічних граматик з російської мови (АГ-54, АГ-70, АГ-80), автори "Сучасної української літературної мови (за заг.ред. акад. І.К.Вілодіда), Н.С.Валгіна, І.Н.Войтицька, Л.Є.Майорова, О.М.Пешковський, О.С.Попов, І.П.Распопов, Я.І.Рословець та інші) - не відносять її до речень.

У нашому дослідженні поділяємо думку тих учених, які називний уявлення не вважають самостійною предикативною одиницею (реченням).

Називний уявлення не становить речення, оскільки в ньому не міститься висловлення і не виражається ні судження, ні поняття, а лише згадується раніше пізнане явище. Це особлива експресивна конструкція, адекватного терміна для позначення синтаксичного статусу якої в лінгвістичній літературі ще не знайдено.

У §4 "Про лінгвістичний термін "називний уявлення" розглянуто концепції дослідників щодо використання назви для позначення даного граматичного явища.

Термін "уявлення" має давню традицію. Вперше запропонував його О.М.Пешковський у праці "Русский синтаксис в научном освещении" (1956). О.М.Пешковський назву "називний уявлення" не вживає як термін для позначення синтаксичної конструкції.

Називним уявлення він називає називний відмінок іменника, який "позначає ізольовані уявлення про ті предмети, які цими іменниками названі".

Дотримуючись погляду О.М.Пешковського, деякі вчені (В.В.Вабайцева, І.Н.Степанова, З.К.Тарланов та інші) використовують назву "називний уявлення" як термін для позначення синтаксичної конструкції з іменником або кількісним числівником у ролі стрижневого слова.

Належну увагу вивченню називного уявлення приділяв О.С.Попов, вкладаючи у поняття "називний уявлення" ширший зміст. До таких синтаксичних побудов О.С.Попов зараховує не тільки конструкції, які характеризуються, на думку О.М.Пешковського, психологізмом, задумливим тембром вимов-

ляння, але й конструкції, позбавлені названих вище ознак. О.С.Попов відмовляється від терміна "називний уявлення", введеного О.М.Пешковським, і пропонує термін "називний теми". Цей термін, на його думку, позбавлений психологізму і може вживатись як назва для широкого кола номінативних сегментованих побудов. Деякі вчені, слідом за О.С.Поповим, використовують термін "називний теми" (Ж.Г.Амірова, І.С.Располов та інші). У деяких працях поширена подвійна назва - "називний уявлення", або називний теми" (І.Я.Рословець та інші). Цікавий підхід до вирішення цієї проблеми знаходимо у мовознавців Г.М. Акімової (1990), Л.Є.Майорової (1984), які зауважують, що активізація конструкцій з називним уявлення і конструкцій з називним теми, а особливо поширення сфери їх функціонування примушують розглядати ці конструкції диференційовано.

У "Граматичі сучасної російської літературної мови" (1970) використовується термін "форми уявлення", в "Російській граматичі" (1980) застосовано термін "форми називання".

Автори "Сучасної української літературної мови" (за загальною редакцією академіка І.К.Вілодіда) пропонують термін "називний уявлення".

Дотримуючись концепції Г.М.Акімової про основні етапи входження розмовних еквівалентів з називним уявлення в писемну літературну мову, вважаємо, що доцільно використовувати термін "називний уявлення" в художньому стилі мовлення. Термін "називний теми", на нашу думку, більш виступає науковому, науково-популярному і публіцистичному стилям мовлення.

У §5 "Про так званій "словесний" називний уявлення" розглянуто особливості функціонування так званого "словесного" називного в художньому тексті.

За своїм "речовинним" значенням називний уявлення може бути предметним або словесним. Предметний називний звертає увагу до предмета або поняття, словесний називний - до слова як такого. Можна виділити різні типи словесного називного уявлення. Перший різновид становить побудову, в якій виділена сегментом тема в базовій частині висловлення називається словом:

Посуха! Це страшно, лихе **слово** старанно замовчувалось (І.Ле. Роман міжгір'я).

Султанова каречена! Які **слова!** (П.Загребельний. Роксолана).

Другий різновид словесного називного становить структуру, в якій увага читача привертається не стільки до поняття, позначуваного словом, скільки до сукупності уявлень, асоціацій, які викликає це слово:

Нава зміла! Коротенькі й прості **слова**, а скільки в них глибокого змісту!.. (Д.Бузько. Голяндія).

Кров! Саме **слово** якесь палашке. І дивно - не викликало воно асоціацій каліцтва, смерті. Чомусь із словом "кров" приходили споради, уявлення про гарячий поцілунок (І.Ле. Роман міжгір'я).

Як своєрідний різновид функціонують побудови, в яких увага читача фокусується не на понятті, а на слові в його лінгвістичному розумінні:

Фабрика - кухня... якщо існує **той світ** по думці всіх смертних, то оце він і є. Світ по той бік таємничої брами, що розділила на відоме й невідоме, на просте й загадкове.

Той світ. Причому, слово "той" за термінологією мешканців цієї планети має подвійне значення: крім звичайного протиставлення до слова "цей", воно ще має окремий зміст - спеціально наголошене це слово має означати "той!", тобто особливий, унікальний, непередбачений і неперевершений.

Та, мабуть, обидва нюанси цього слова тут будуть до речі. **Той світ, фабрика-кухня** (І.Вагрянй. Сад Гетсиманський).

У **третьому розділі** "функціонально-семантична характеристика конструкцій з називним уявленням" розглядаються концепції дослідників щодо функціонального уявлення.

§1 "функції називного уявлення в художньо-літературному тексті" присвячений розгляду функціонального призначення досліджуваних конструкцій у художньому тексті.

Художнє призначення конструкцій з називним уявленням виявляється в експресивній функції, яка простежується в її окремих реалізаціях. Виявленню експресивної функції допомагає контекст. Поза контекстом визначити призначення називного уявлення досить важко, оскільки сегмент і наступне ре-

чення в базовій частині поєднані між собою і без такого речення називний уявлення припиняє виконувати свою функцію, втрачає синтаксичну специфіку.

У конструкціях з називним уявлення експресивна функція виявляється в таких різновидах:

1) називний уявлення вводить читача у філософські роздуми героя чи автора:

Алежні майстри, будівничі пізніх віків... Хіба вони не виправили своє буття на землі? (О.Гончар. Собор).

Багатство! Скільки вони манило, і манить, і сліпить людей (М.Стельмах. Чотири броди);

2) називний уявлення вводить читача в ситуацію спогадів про важливі історичні події, а також події особистого життя:

Бороваця! Поле козацької поразки і тяжкої ганьби... (П.Загребельний. Я, Богдан).

Перемога! Із сльозами радості на очах вони поздоровляти один одного цим найчарівнішим і ще не зовсім звичним словом (О.Гончар. Прапорносці);

3) текстоутворююча функція називного уявлення виявляється або в його зв'язку з базовою частиною і з попереднім контекстом, або на початку тексту в ролі своєрідного зачину:

Степи... Змалку входили вони в свідомість дітей робітничого передмістя (О.Гончар. Собор).

Передкив'я! Це *ва* пора, коли в серці селянина сходяться радощі й тривоги, а між ними снуються древні, певне, ще язичницького віку прихоплені хліборобські жалі (М.Стельмах. Чотири броди);

4) називний уявлення становить патетичний оклик з підкресленим почуттям радості, гордості, захоплення тощо:

Раюк республіки! І хоч попереду була невідомість, хоч десь там, у степах, він, криничанський комунар, може, й голову свою складе, проте в грудях билася радість і повним життям жило те хмільне, окрилююче чуття, від якого хотілось співати, і здавалось, що *раюк* цей ніколи не скінчиться, що доки й житиме він на світі, навкруги все буде отак, як зараз, коли над степами все більше світає й світає (О.Гончар. Перекоп);

5) називний уявлення виконує функцію підхоплення про те, що говорилось у попередньому тексті. Об'єкт, який уже згадувався, актуалізується, стає темою наступного висловлювання:

В один з пізніших років при новому розподілі землі на нашу сім'ю припало *десять десятик* поля! *Десять десятик!* Це був соціальний стрибок (І.Сенченко. Верхари);

6) називний уявлення може використовуватися для характеристики героя:

Тихий волошкі! Йому в цій споруді вбачається щось малооригінальне... (О.Гончар. Собор).

Тихий тиран Шляхтич! От *волошкі*, у якого можна закохатися спершу за його незвичайність і несхожість на всіх інших, а потім тихо зненавидіти за його тихий тиранізм (П.Загребельний. З погляду вічності).

Усі розглянуті конструкції такого типу надають висловленню розчленованості й водночас лаконічності, є одним із способів експресивної передачі інформації різного змісту. У §2 "Лексико-семантичні особливості конструкцій з називним уявленням" висвітлюється питання про особливості досліджуваних конструкцій з лексико-семантичного погляду.

Функціональна спрямованість називного уявлення тісно поєднана з лексичною семантикою. Зокрема, для вираження певної функції в складі називного уявлення використовуються такі лексико-граматичні розряди іменників: 1) власні і загальні; 2) речовинні; 3) конкретні й абстрактні.

Сегмент включає до свого складу як загальні, так і власні назви. Більшу кількість складають загальні назви. Серед загальних назв широко використовуються абстрактні, конкретні, речовинні іменники. Досить продуктивну групу становлять абстрактні іменники на позначення внутрішнього стану людини і її почуттів:

Вішання. Чи знав я *це слово* і *це почуття* коли-небудь? (П.Загребельний. Я, Бордан).

Підлість! Він не боявся вимовляти *це слово* (С.Скляренко. Карпати).

Ніжність? Це було смішно для гетьманської суворої душі (П.Загребельний. Я, Бордан).

У конструкціях, виражених іменниками з конкретним значенням, фіксуються слова, що є назвами різноманітних явищ, предметів, назвами людей, географічних понять тощо.

З-поміж них вирізняються слова, що позначають осіб у загальному значенні, людей за родинними стосунками, за професією:

Червоногвардійці! Це слово прочумало Олесь (В.Підмогильний. Гайдамака).

Матя! Досі мало кому з бійців спадало на думку, що і в Брянського може бути *матя* (О.Гончар. Прапороносці).

Богдан відчув, як жарка кров вогнем залила йому обличчя. **Батько.** Нічим іншим не можна було болочіше вразити його зараз, як саме нагадуванням *про батька* (О.Гончар. Людина і зброя).

Для мене "учитель" містило в собі незвичайний, неосяжний зміст. **Учитель! Людина,** яка знає все, бачить усе, розуміє все. Учитель не для себе живе - для народу. Тож якою треба бути людиною, щоб заслужити всенародну пошану! (Ю.Збанацький. Малиновий дзвін).

Досить виразною постає семантична група - іменники не-предметного характеру.

У називному уявленні такі слова означають події, явища природи, пори року тощо.

Війна! Від батьків своїх і дідів вони чули про жорстокі *війни*, що проходили над Карпатами (С.Скляренко. Карпати).

Перемога! І невже всі *перемоги* приходять отак мало не тайком, буденно, кисло якість? (П.Загребельний. З погляду вічності).

А осінь... Хіба вернеться тепер давні осені з їхнім багатством, достатком і спокійними радощами, в червіні, золоті й прозорості (П.Загребельний. Диво).

У конструкціях з називним уявленням фіксуються іменники із значенням речовинності. Це найпродуктивніша група серед конкретних іменників, які використовуються в називному уявленні. Значна роль належить словам, що позначають поняття першочергової важливості для життя людей:

Хліб! Чистий, ясний, як сонце, *хліб*, напоєний всіма земними соками (П.Загребельний. Дума про невмирущого).

Кров! Перша людська **кров**, пролита в нього перед очима (П. Загребельний. Дума про невмирущого).

Вода! Навколо неї точились в цих краях усі розмови, за неї сварились, **на ній** багатили, вона вважалась тут основою всього добробуту (О. Гончар. Таврія).

У **четвертому розділі** «Структурно-синтаксичні особливості називного уявлення» подається характеристика досліджуваних конструкцій з погляду структурно-синтаксичного аналізу і співвіднесеності з базовою частиною.

У §1 «Структурна характеристика називного уявлення» аналізуються граматичні особливості сегмента. Способи вираження сегмента і його структурні типи досить різноманітні. Так, наприклад, сегмент може виражатися формою називного відмінка іменника і займенника, формою непрямих відмінків іменників та займенників, прикметниками, числівниками, дієслівними формами, прислівниками.

Сегмент може бути непоширеним і поширеним, неускладненим і ускладненим. При цьому переважають, як правило, непоширені сегменти, тобто сегменти, виражені формою називного відмінка іменника.

Значна кількість конструкцій з називним уявленням, виражених формою називного відмінка, поширюється займенниками і порядковими числівниками, які виконують функцію узгодженого означення. Продуктивною моделлю називного уявлення є поєднання іменника в називному відмінку з іншими відмінковими формами. Досить продуктивну групу становлять побудови з ускладненим сегментом. Структурного ускладнення надають сегментові однорідні члени речення, прикладки, вставні слова, відокремлені члени речення, підрядні означальні речення:

Усман та Марта! Де вони зараз? Як склалося **їхнє** життя? І чому саме **про них** щораз викликає в мені згадки оця ніжна київська провесинь? (О. Гончар, Усман та Марта).

На півдні Узбецьчини у зелені долини поринала **Фаргана**. "**Фархона**" - **красуня!** Сонною **красунею** прозивали **це місце** за його дотриманий спокій і красу природну (І. Ле. Роман міжгір'я).

Австрійсько-чеський кордон... Водний рубіж, прискриплений ворогом відомж і впоперек. Сьогодні полки підійшли до лього (О.Гончар. Прапорonosці).

До менш продуктивної групи належать еквіваленти називного уявлення, тобто сегменти, виражені формами непрямих відмінків іменників, а також іншими частинами мови:

З народом! Слово мовлено. **Слово**, якого я найбільше боявся (П.Загребельний. Я, Богдан).

Дмитро не повірив власним ушам. **Сім-маля!** Та це ж ціла бригада, та це ж... (Ю.Збанацький. Переджнив'я).

Милує... Чому **воно** не залишає мене ні на хвилину, чому так яскраво й відчутно стоїть перед очима? (Ю.Збанацький. Єдина).

Після цієї історії Ясногорську називали в розмовах не інакше, як **Вірлю**. **Вірлю!** Найбільше раділи з цього її нового **ім'яні** мінометники (О.Гончар. Прапорonosці).

У §2 "Називний уявлення з погляду співвіднесеності з базовою частиною" подається характеристика займенникових і незайменникових корелятивів.

Сегмент і базова частина в досліджуваних конструкціях становлять єдине ціле. Сегмент має свого «представника» в базовій частині – співвідносне слово, виражене займенником 3-ї особи.

Хома Головаченко .. Вія пішов геть з життя, але сміх його лишився й живе в душах в'язнів в отих словах – «чих-пих» і «кунді-бунді» (І.Вагрянний. Сад Гетсиманський).

Мої ліва ...Перебігли **вожж** рейками, мов паротят без машиніста, і відлетіли далеко, далеко від моєї залізниці (В.Антоненко-Давидович. Синя Волошка).

Для корелятивів займенникового характеру властиве використання всіх відмінкових форм.

У **п'ятому розділі** «Конструкції з суб'єктивно-модальним значенням і сегменти з питальною інтонацією як різновиди називного уявлення» розглядаються найбільш типові структурні різновиди подібних конструкцій.

У §1 «Конструкції з суб'єктивно-модальним значенням як різновид називного уявлення» визначаються засоби створення суб'єктивно-модального значення цих побудов.

Виразного суб'єктивно-модального значення набувають сегменти, до складу яких входять вигуки, емоційно-оцінні

частки. Такі сегменти виражають почуття автора чи оповідача в конкретній ситуації (незадоволення, захоплення, співчуття, іронію, докір тощо).

Ах, слюшки, слюшки! Спізнілий помічник, свідок безсилля і ганьби (І.Ле. Роман міжгір'я).

Ех, і поле, поле! Не забуде його ніхто, чий погляд хоч раз зупинився на ньому (У.Самчук. Волинь).

Суб'єктивно-модального значення набувають сегменти, коли до їх складу входять препозитивні партикульовані сполучники **а, але**. Наприклад:

А сніги! Зими були довгі, мало що не по півроку, і ставали в пам'яті самими **снігами** (П.Загребельний. Первоміст).

Але кохання ... Де **воно**? Невже він міг закохатися в цю жінку? (П.Загребельний. Диво).

У складі сегмента суб'єктивно-модальне значення можуть виражати загальні іменники із зменшувально-пестливими суфіксами -еньк, -к, -ечк. Наприклад:

Чудасія... чудо... чудаченько. Це для дурня **чудо**, боярине (Р.Федорів. Отчий світильник).

Воля, воленька кохана!

Різні шатра, різні люди...

Все це разом промайнуло,

Стисло горло, сперло груди

(М.Вороний. Євшан-зілля).

Суб'єктивна модальність властива тим сегментам, у складі яких поданий багаторазовий повтор слів для підкреслення кількісної характеристики, ствердження надмірності того, що названо сегментом. Наприклад:

Вода, вода, вода! До найдалиших степових балок наповнився **нею** весь плавневий край (О.Гончар. Маша з Верховини).

Вляжи, вляжи! .. Були **воми** по-весняному грузькими спочатку, стали шкарубкими, колючими потім, а зараз уже перетерлися в порох незліченними заробітчаськими підшвами (О.Гончар. Таврія).

§2 "Сегменти з питальною інтонацією як різновид називного уявлення" присвячений розгляду особливостей структури, семантики і функціонування аналізованого синтаксичного явища.

Інтонація є універсальним засобом вираження різних суб'єктивно-модальних значень. Виразне суб'єктивно-модальне значення мають сегменти з питальною інтонацією. Подібні побудови - це різновид називного уявлення.

У складі називного уявлення незалежна синтаксична позиція сегмента і особлива інтонація примушують читача не тільки сконцентрувати на ньому увагу, але й відчутти, зрозуміти позицію автора і його почуття.

Війна? Будь вона проклята!.. (Д.Вузько. Чайка).

Виховання, освіта? Він має до цього свою думку (О.Гончар. Таврія).

Особлива роль у формуванні авторського ставлення до висловленого належить не тільки інтонації, але й тим одиницям тексту, які оточують сегмент (питальні й окличні речення), а також конструкціям експресивного синтаксису, за допомогою яких створюється хвилююча розповідь.

Наприклад: Ватка наче ошпарило **це слово**. **Сли?** Хіба в мене є **сли?** - велике лице ще більше розбрякло, налилось. - Були сини. Один - під Кривим Рогом, другий - у Берліні... Вільше нема (О.Гончар. Собор).

Питальною інтонацією можуть виділятися еквіваленти називного уявлення: дієслово в особовій формі, інфінітив, інфінітив із залежною словоформою, непрямі відмінки іменників, особові займенники. Наприклад: Галич зради не сподівався. **Зрада?** Княжий співець, спіткнувшись **об** бридке **слово**, як об покинуту на дорозі падлину, заходжувався його обминати. Вдавав, що воно його не стосується (Р.Федорів. Отчий світильник).

Вівчак? Але, здається, вона не з тих, що приймають **вівчак** (О.Гончар. Прапороносці).

У таких конструкціях сегмент передає невисловлені почуття автора чи героя.

У "Висновках" зроблено ряд узагальнень на основі проведеного дослідження. Найголовніші з них такі:

1. Називний уявлення не є самостійною предикативною одиницею (реченням). Це особлива експресивна конструкція, яка з базовою частиною складає єдине ціле.
2. У конструкціях з називним уявленням експресивна функція виявляється як функція філософського роздуму, спогадів

про важливі історичні події й події особистого життя, патетичного оклику, підхоплення теми, експресивного зачину.

3. Для називного уявлення характерна абстрактна лексика, яка позначає внутрішній стан людини і її почуття, філософські категорії. Серед іменників з конкретним значенням фіксуються слова, що позначають назви людей, речовин, предметів, різноманітних явищ, географічних понять тощо.
4. Типовою формою для називного уявлення є форма називного відмінка іменника. Подібні сегменти в називному уявленні є непоширеними і поширеними, неускладненими й ускладненими. Еквівалентами називного уявлення виступають побудови, в яких сегмент виражається формами непрямих відмінків іменника, а також іншими частинами мови.
5. У конструкціях з називним уявленням поширені кореляти, виражені займенником третьої особи. Займенникові і незайменникові кореляти відіграють важливу конструктивну роль: замінюють слова в сегменті і поєднують частини конструкції.
6. Конструкції з суб'єктивно-модальним значенням є різновидом називного уявлення. Виразне суб'єктивно-модальне значення мають сегменти, до складу яких входять вигуки, емоційно-оцінні частки, препозитивні партикульовані сполучники *а, але*.
7. Інтонція є універсальним засобом вираження різних суб'єктивно-модальних значень. Виразне суб'єктивно-модальне значення мають сегменти з питальною інтонацією. Подібні побудови - це різновид називного уявлення.

Основні положення дисертації відображені в 16 публікаціях:

1. Про лінгвістичний термін "називний уявлення" // Придніпровський науковий вісник. - Дніпропетровськ, 1996. - №6. - С.8-11.
2. Функції називного уявлення в художньо-літературному тексті. Дослідження з мовознавства (Studies in Linguistics): 36. наук. праць. - Дніпропетровськ: Навч. книга, 1996. - Т.1. - С.46-50.

3. Синтаксичний статус називного уявлення // Дослідження з мовознавства (Studies in Linguistics): Зб.наук. праць. - Дніпропетровськ: Навч.книга, 1996. - Т.2. - С.90-95.
4. Про поняття експресії на синтаксичному рівні // Дослідження з мовознавства (Studies in Linguistics): Зб.наук. праць. - Дніпропетровськ: Навч.книга, 1996. - Т.3. - С.50-55.
5. Сегменти з суб'єктивно-модальним значенням як різновид називного уявлення // Дослідження з мовознавства (Studies in Linguistics): Зб.наук. праць. - Дніпропетровськ: Навч. книга, 1996. - Т.3. - С.71-74.
6. Лексико-семантичні особливості конструкцій з називним уявленням // Словотвір як вияв динаміки мови: Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті професора Теодозія Возного. - Львів: ЛДУ, 1994. Ч.2. - С.28-29.
7. Називний уявлення як синтаксична проблема в шкільному курсі української мови // Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгвометодичні основи викладання шкільного курсу: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. - Полтава, 1992. - С.125-126.
8. До питання вивчення експресивних синтаксичних конструкцій української мови // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доп. Всеукр.наук.-практ.конф.: У 4 ч. - Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1993.- Ч.3. - С.80.
9. З історії вивчення експресивного синтаксису // Історія науки і техніки: проблеми дослідження, викладання, гуманізації освіти: Тези доповідей Всеукр.наук.-практ. конф. - Дніпропетровськ: Пороги, 1994.- С.217.
10. Інтелектуальна і експресивна сфери мови в світлі теорії Ш.Баллі // Мова, культура, література та філософія Франції. Досвід вищої школи України та інших країн СНД: Тези доп. I Міжнародної конференції. - Дніпропетровськ: Дніпро, 1994. - С.57-58.
11. Сегментовані конструкції в історичних працях Д.І.Яворницького // Регіональне і загальне в історії: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду. - Дніпропетровськ: Пороги, 1995. - С.183-184.

12. Теорія сегментації і її вивчення в вузі // Франція та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур: Тези доповідей у 2-х частинах / Міжнародної конференції. - Дніпропетровськ: Дніпро, 1995 ч.1. - С.34.
13. Про лінгвістичний термін "називний уявлення" // Проблеми української науково-технічної термінології: Тези доповідей 4-ї Міжнародної конференції. - Львів: Львівська політехніка, 1996.- С.50-51.
14. Про сегментовані конструкції в художньому тексті // Придніпровський науковий вісник. - Дніпропетровськ, 1996. - №2. - С.45.
15. Називний теми в аспекті теорії сегментації // Франція та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур: Тези доповідей у 2-х томах, 4-х частинах III Міжнародної конференції. - Дніпропетровськ: Поліграфіст, 1996. I том. ч.2.- С.97-98.
16. Розвиток духовного світу студентів при вивченні теорії сегментації // Інтелекція: суть, історичні долі, перспективи: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. - Дніпропетровськ, 1996. - С.200-201.

АННОТАЦІЯ

Мороз В.Я. Именительный представления как функциональная и грамматическая категория в современном украинском литературном языке.

Диссертация (на правах рукописи) на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык. Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1997.

В работе рассматриваются проблемы экспрессивного синтаксиса, анализируются особенности семантики, структуры, функционирования конструкций с именительным представлением в художественном тексте. Исследуются сегменты с субъективно-модальным значением и сегменты с вопросительной интонацией как разновидности именительного представления.

ANNOTATION

Moroz V.J. "Nominative of presentation as functional and grammatical category in modern Ukrainian literary language".

The problems of expressive syntax are regarded. Peculiarities of semantics, structure, functioning of constructions with Nominative of presentation in fiction are analyzed. Segments with subjective - modal meaning and segments with question intonation as variants of Nominative of presentation are investigated.

Ключові слова: називний уявлення, експресія, сегментація, компонентний склад, конструкція з суб'єктивно-модальним значенням, сегменти з питальною інтонацією.

435377

AB 37.576